
Д. ЛУК'ЯНОВ

начальник управління планування
і координації правових досліджень в Україні
НАПрН України, кандидат юридичних наук,
доцент

УДК 34.05

Правова система як предмет порівняльно-правових досліджень: характеристика за теорією систем

У статті проаналізовано основні положення теорії систем із метою їх застосування для більш глибокого розкриття природи правової системи. Автор звертається до з'ясування взаємозв'язку між правовою системою і суспільством. Наведено такі характеристики правової системи, як її символічність, відкритість до взаємодії із навколишнім середовищем, поширеність на певний соціальний простір, який необов'язково повинен мати територіальну прив'язку.

Ключові слова: правова система, соціальна система, теорія систем, правова система суспільства, субсистема.

Поняття правової системи займає особливе місце в порівняльному правознавстві й у юридичній науці в цілому. Відомі вислови, коли порівняльне правознавство визначається як специфічна теорія правових систем світу в їх порівнянні [1, с. 15]. При цьому поняття правової системи виступає не тільки основним поняттям компаративістики [2, с. 23], а й набуває характеристики комплексної категорії, що дає можливість аналізувати юридичну реальність у цілому, а не окремі її компоненти [3,

с. 3], використовується інтенсивно й багатогранно, являючи собою неоднозначне й багатофункціональне явище, що належить, як і інші підсистеми універсальної соціальної системи в цілому, до складноорганізованих утворень [3, с. 6].

Інтерес юридичної науки до питань пов'язаних із виявленням закономірностей формування, розвитку та функціонування правових систем, не згасає, незважаючи на значну кількість досліджень у цій галузі юридичних знань. Значною мірою це зумовлено динаміч-

ністю самої правової системи, а також надзвичайною широтою підходів до розуміння цієї категорії. Проте залишитись осторонь дискусії про поняття правової системи, її ознаки і елементи складно ще й тому, що «право для людського суспільства, в духовному відношенні, є майже тим самим, що й повітря для людини – у фізичному. Як людина, що досягла більш високого ступеня свідомості, прагне ближче познайомитися із оточуючим її середовищем, властивостями й умовами атмосфери, в якій вона живе, так і суспільство не може дивитися із байдужістю на такі явища і умови свого життя, як право» [4, с. 1]. Тому найбільш фундаментальне питання правової теорії полягає в тому, що являє собою права система [5, р. 3]?

Вагомий внесок у розробку загальної теорії систем і використання системного методу в юридичній науці зробили як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, серед яких особливо слід відзначити наукові розробки С. Алексеєва, В. Бабкіна, Ж.-Л. Бержея, Р. Давіда, В. Журавського, О. Зайчука, А. Зайця, Ж. Карбоньє, М. Козюбри, А. Колодія, В. Копейчикова, О. Копиленка, Х. Кьотца, Р. Леже, Л. Луць, С. Максимова, М. Марченка, Н. Оніщенко, В. Опришка, П. Рабіновича, В. Речицького, А. Саїдова, Ю. Тихомирова, Ю. Шемшученка, К. Цвайгерта та ін. На особливу увагу заслуговує фундаментальне 5-томне видання з проблем правової системи за загальною редакцією М. В. Цвіка і О. В. Петришина [6].

У той же час, незважаючи на увагу, яка приділяється розкриттю змісту поняття «права система» й щільності його використання в різноманітних на-

укових текстах, низка питань залишається без відповідей. Серед них – питання щодо того, підсистемою якої більш глобальної системи виступає права система – держави чи суспільства? Відповідь на нього – основна мета цієї статті.

Слід зауважити, що в юридичній літературі права система переважно визначається через зв'язок із державою [7, с. 4], зокрема, як категорія, що надає «багатовимірне відображення правової дійсності конкретної держави на її ідеологічному, нормативному, інституційному й соціально-економічному рівнях» [8, с. 282]. Більшість дослідників дотримуються тієї точки зору, що права система є сукупністю юридичних засобів, якими оперує держава, як основний носій публічної влади, здійснюючи нормативний вплив на суспільні відносини [9, с. 232], навіть тоді, коли формально використовується категорія «права система суспільства» [10, с. 3], адже у будь-якому разі підкреслюється, що йдеться про державно-організоване суспільство [3, с. 9]. Проявом цього є, зокрема, й той факт, що до кінця ХХ ст. поняття «права система» переважно використовувалося для характеристики правових явищ, засобів і процесів, які існують усередині конкретної держави або є характерними для певної групи країн.

За основу характеристики правової системи в межах такого підходу береться територіальна ознака, або, як зазначають окремі автори, «територіальний розподіл правової реальності на різні правові утворення – правові системи, які існують у межах окремих держав (національні правові системи) і регіонів

(інтеграційні правові системи), а також у міждержавному масштабі (міжнародна правова система)» [11, с. 11].

Однак, як видається, така позиція, згідно із якою обумовленість функціонування правової системи її функціонуванням у межах державної системи як її підсистеми, є далеко неочевидною. У свою чергу, відповідь на поставлене питання має вирішальне значення для розуміння природи самої правової системи, її структури і закономірностей розвитку. Знаходження такої відповіді потребує виходу за межі тільки юридичних знань і звернення до теорії систем.

У нашому повсякденному житті ми говоримо про системи в різних контекстах – Сонячна система, система комплексних чисел, комп'ютерні системи, капіталістична система, бюрократична система, система освіти тощо. Визначальними у понятті «система» є «взаємозалежні групи, які регулярно взаємодіють і становлять елементи єдиного цілого». Вважається, що ідея систем походить ще від мислителів Давньої Греції, які вважали, що ціле (як приклад, організм) являє собою щось більше, аніж проста сума його частин. Порівняння із організмом стало поширеною метафорою для соціальних систем (відомим є називання церкви «тілом Христа», Томас Гоббс використав метафору, в якій відповідний організм навіть здобув ім'я – Левіафан, тощо). Більшість, якщо не всі, ранні концепції розглядали як системи самодостатні й, відповідно, замкнені.

Подальший розвиток теорії систем пов'язаний із конвергенцією ідей, які походять із таких наук, як біологія, системна інженерія, кібернетика, соціоло-

гія. Біологія, з її еволюційним акцентом, сприяла ідеї ієрархічності серед живих систем, а також усередині них самих. Системній інженерії людство завдячує появою підходу «жорстких систем», який базується на досвіді розробки озброєння і логістичних систем під час Другої світової війни. Кібернетикою було введено ідею контролю в системах шляхом отримання зворотної інформації. Імена найбільш відомих науковців, які долучилися до формування теорії систем, від біології – фон Берталанфі, від системної інженерії – RAND Corporation («Research AND Development»), американський аналітичний центр, заснований у 1948 р., від кібернетики – Норберт Вейнер і від соціології – Т. Парсонс.

У цілому «системний підхід базується на фундаментальному принципі, відповідно до якого всі прояви людського світу мають бути пов'язані один із одним в єдину велику раціональну схему» [12, р. 213]. Це, у свою чергу, зумовлює характеристику будь-якої системи через такі ознаки: 1) система складається з основних, а також із змінюваних елементів, властивостей тощо; 2) такі елементи є пов'язаними тим, що здобуває назву зв'язків, кореляцій, взаємовідносин, комунікації тощо; 3) такі зв'язки, зазвичай, мають невинуватий, закономірний характер, що забезпечує утворення певної структури із відповідним підпорядкуванням і певним ступенем ентропії, який є нижчим за максимальний можливий рівень (або негаетропії); 4) система існує в фізичному просторі, хоча межі такого простору не можуть бути точно визначені; 5) усі системи є онтологічно відкритими, оскільки не-

має жодної системи, яка б була повністю закритою зовні й не перебувала у взаємному обміні з навколишнім середовищем. Системи є закритими тільки в разі їх розгляду як логічних одиниць із метою кращого розуміння їх внутрішньої природи.

Якщо ми характеризуємо соціальну систему, то маємо додавати принаймні ще дві характеристики:

– основною операцією, яка визначає особливість цієї системи й забезпечує її цілісність, є комунікація;

– наявність інституціональних проявів, завдяки чому забезпечується стабільність відносин у часі й просторі [13, р. 112].

На сучасному етапі розвитку теорії соціальних систем особлива увага приділяється розкриттю важливості комплексної комунікації між акторами такої системи. У результаті, соціальні системи володіють унікальними властивостями, яких не мають інші складні системи у природі: 1) у природному світі складні системи являють собою обмежені фізичні системи, що мають високий ступінь інтеграції й візуально (об'єктивно, фізично) пов'язані між собою елементи. У соціальному світі складно визначити межу соціальної системи. Соціальні системи у зв'язку із цим є більш відкритими, ніж інші складні системи; 2) у соціальних системах взаємодія (взаємозв'язок) між елементами такої системи не є фізично видимою, як це відбувається у природних системах. Для прикладу, взаємодія між індивідами, яка супроводжується передачею певної інформації, є набагато більш складною, аніж операції взаємодії у природному світі [14, р. 45].

Усі соціальні системи можуть бути поділені на дві великі групи – уніфіковані системи і дисперсні. Уніфікованою є система, де: 1) обирається (або призначається) єдиний центр влади, який представляє всіх інших учасників відносин у межах цієї системи і здійснює динамічне управління системою; 2) владні повноваження такого центру поширюються на всі цілі такої системи. Ці системи є закритими з організаційної точки зору із чітко визначеними цілями. Основною перевагою такої системи є те, що членство в ній дає усвідомлення унітарного та солідарного характеру системи, а отже, розуміння своєї можливості вимагати частину тих переваг, які дає система. У разі суперечності між індивідуальною, регіональною чи іншим типом ідентичності, з одного боку, й солідарністю членів системи – з другого, як правило, пріоритет має остання. Класичним прикладом уніфікованої системи є держава.

До напівуніфікованих систем входять інші суверенні системи з їх власними економічними й культурними особливостями, які відчувають доцільність інтеграції інтересів на більш високому рівні, а тому виникає потреба у виробленні спільних унітарних і компенсаційних інститутів. Приклад напівуніфікованої системи – Європейський Союз.

Дисперсійні системи (їх іноді називають псевдосистемами) – це системи, в яких: 1) немає єдиного владного суб'єкта, який би відповідав за суверенну незалежність системи; 2) відповідно, компоненти субсистеми намагаються виробити свої власні переваги для своїх членів [13, р. 114].

Як вважають дослідники, планета Земля являє собою дисперсійну систему, в якій у разі виникнення конфлікту між ідентичністю й солідарністю перевагу буде надано першій. Це може пояснити прагнення до автономізації й незалежності, з одного боку, й глобальну тенденцію до зближення, яка підтримується на міжнародному рівні, – з другого. Результатом є постійно присутня напруженість, що існує між двома різноспрямованими силами, – дезінтеграційною й інтегративною, що можуть бути присутні в будь-якій системі [15, р. 67].

Для характеристики правової системи з точки зору теорії систем потрібно зупинитися ще на одному моменті. Теорія систем особливо підкреслює таку важливу характеристику людської свідомості, як її здатність розрізняти два види реальності. Перша – це реальність повсякденного життя. Друга реальність є символічною [15, р. 89]. Людей у зв'язку із цим іноді навіть називають «створюючими символи тваринами, які сприймають і осмислюють реальність за допомогою символів, що ними ж і створюються» [16, р. 43].

Символічна реальність порівняно нещодавно стала досліджуватися у вітчизняній науці. Так, В. Речицький визначає її як простір людської свідомості, в якому всі явища навколишньої дійсності виступають як образи, знаки та символи, за допомогою яких людина організовує свою активність та за посередництвом яких здійснюється взаємодія з іншими людьми [17, с. 71].

С. Максимов відзначає, що правова реальність не являє собою будь-яку субстанціональну частину реальності, а є

лише способом організації та інтерпретації певних аспектів соціального життя людини [18, с. 148].

Правова система є символічною системою, яка кореспондує реальності відповідного суспільства настільки близько, що є практично невіддільною від нього. Юридична наука при вивченні цієї символічної системи може мати відправною засадою те, що правова система репрезентує життя відповідного суспільства або аспект міжнародних відносин, та розглядати правову систему як незалежну символічну систему зі своєю власною логікою, ізольовано від соціальних явищ, які лежать в її основі [19, р. 12].

Правова система є такою, що складається з юридичних понять і зв'язків між ними, в яких в абстрагованій формі відображено певні аспекти реального світу. Юридичні поняття відображають юридичне значення фактів реального світу, зв'язки між юридичними поняттями – юридичну значущість зв'язків між такими фактами. Основною передумовою цього виступає здатність людей до абстрагування. При цьому лінгвістичні чи інші символи, за допомогою яких позначено факти реального світу, не є визначеними абсолютно уніфіковано, назавжди й повністю логічно. Символи залежать від консенсусу або звичайної практики, прийнятої серед людей або націй. Крім того, вони не існують постійно й незмінно. Символи, за допомогою яких позначено певний аспект реальності, можуть розрізнятися в різні історичні епохи або в різних суспільствах та змінюватися із плином часу. Хоча правова система формується шляхом абстрагування певних аспектів

реального світу, як знакова система вона існує незалежно від цього світу. Діалог, що постійно триває між правом і реальністю, є, інакше кажучи, взаємодією правової системи і суспільства. Правова система формується як результат постійного кумулятивного впливу суспільства на право, і навпаки, правова система здійснює кумулятивний вплив на суспільство. Право може відігравати роль виразного й ефективного механізму самоорганізації суспільства. У різноманітних процесах, до яких залучено право, таких як процеси соціальних змін, підтримання соціального порядку, вирішення конфліктів, складна й різноманітна соціальна реальність представлена відповідними відносинами в межах правової системи. У такій формі їх може бути чітко усвідомлено людьми, до яких їх адресовано. Саме тому суспільство створює таку підсистему, як правова система, що являє собою певну самоорганізовану систему [16, р. 73].

Усі соціальні системи становлять частину суспільства. Суспільство, у свою чергу, є мультисистемою, що включає в себе економічну, політичну, правову, культурну та інші підсистеми. Відповідно, правова система є частиною суспільства й існує в суспільстві. За висловом Б. Таманаги, «право є дзеркалом суспільства, яке функціонує для підтримання соціального порядку» [19, р. 15].

Право, таким чином, є відображенням суспільства. Залежно від тієї чи іншої політичної системи, від конкретної країни або навіть епохи розвитку правові системи розрізняються за своїми основними принципами, поняттями і юридичними категоріями, за своєю

будовою, застосуванням і цільовим призначенням своїх норм» [20, с. 11]. Тому такі заголовки, як «право і суспільство», не слід сприймати як такі, що позначають два незалежних один від одного об'єкти. Правова система, як ми вже зазначали, є підсистемою соціальної системи. Відповідно, суспільство виступає не просто середовищем, зовнішнім до правової системи. Суспільство являє собою щось більше, оскільки включає в себе операції самої правової системи [21, р. 213].

І ще одне важливе для розуміння правової системи з точки зору теорії систем зауваження. Соціальна система завжди асоціюється з певним простором, але цей простір не обов'язково означає певну фіксовану територію. Визначальним стає усвідомлення акторів відповідної соціальної системи своєї належності до неї, своєї ідентичності. У соціальній системі діють певні нормативні елементи, які базуються на легітимних підставах зайняття відповідного соціального простору (ще раз підкреслимо – не обов'язково такий простір має територіальну прив'язку). Моделі й типи легітимації можуть бути різними. У свою чергу, почуття такої ідентичності в межах певної соціальної системи може знаходити вияв у практичній і дискурсивній свідомості, однак не обов'язково презюмує «ціннісний консенсус». Особа може усвідомлювати свою належність до певної соціальної системи, але не вважати це правильним або бажаним для неї. Саме тому тенденція, коли національна держава розглядається як «типова» форма суспільства, дуже збіднює методологію розкриття

природи усіх субсистем, які існують у межах такого суспільства, у тому числі правової системи [13, р. 164–165].

На користь того, що правова система не є прив'язаною до держави, говорить і факт існування правових систем як усередині окремих держав, так і тих, що мають наддержавний характер. Наведений факт було визнано ще Р. Давідом, який зазначав, що правові системи можуть мати і недержавні спільноти, і міжнародне співтовариство. Це підштовхує вчених до того, щоб говорити про правову систему як таку, що об'єктивно склалася та є історично обумовленою сукупністю взаємопов'язаних правових явищ і інститутів не тільки конкретної держави (або об'єднаного в державу суспільства), а й інших утворень, що присутні в сучасному світі. Також не слід забувати про існування релігійних правових систем, які мають наднаціональний характер та величезну специфіку, яка залишається малодослідженою у вітчизняній правовій науці.

Отже, на наш погляд, у найбільш загальному вигляді *правову систему можна визначити, як сформовану під впливом об'єктивних закономірностей розвитку певного суспільства сукупність всіх його правових явищ, які перебувають у стійких зв'язках між собою та з іншими соціальними системами.*

Теорія систем дозволяє навести таку характеристику правової системи: 1) вона є складною соціальною

системою; 2) зв'язки між елементами правової системи мають не випадковий, закономірний характер, що забезпечує утворення певної структури з відповідним підпорядкуванням, однак не виключає певного ступеня ентропії (невизначеності, неупорядкованості); 3) є онтологічно відкритою, тобто перебуває у постійному взаємному обміні з навколишнім середовищем; 4) основною операцією, яка визначає особливість цієї системи й забезпечує її цілісність, є комунікація між її акторами; 5) наявність інституціональних проявів, завдяки чому забезпечується стабільність відносин у часі й просторі; 6) не є уніфікованою, на відміну від держави, у правовій системі відсутній єдиний центр влади, який представляє всіх інших учасників відносин, здійснює динамічне управління системою із поширенням владних повноважень такого центру на всі цілі, які ставить собі така система; 7) являє собою символічну систему, яка кореспондує реальності відповідного суспільства настільки близько, що є практично невіддільною від нього; 8) завжди асоціюється з певним простором, але цей простір необов'язково означає певну фіксовану територію і необов'язково контролюється державою. Визначальним стає усвідомлення акторів відповідної соціальної системи своєї належності до неї, своєї ідентичності.

Список використаних джерел

1. Скакун О. Ф. Принцип единства логического и исторического методов в сравнительном правоведении: Открытая лекция / О. Ф. Скакун. – Киев ; Симферополь : Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины ; Логос, 2007. – Вып. 5. – 31 с. – (Сер. науч.-метод. изд. «Акад. сравнит. правоведения»).

2. Скаун О. Ф. Метатеория общего сравнительного правоведения как научной и учебной дисциплины / О. Ф. Скаун // Порівняльне правознавство: досвід і проблеми викладання : зб. наук. пр. і навч.-метод. матеріалів / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка ; упоряд. О. В. Кресін. – К. : ВДК Ун-ту «Україна», 2011. – С. 22–29.
3. Оксамытний В. В. Правовые системы современного мира: проблемы идентификации: Открытая лекция / В. В. Оксамытний. – Киев ; М. ; Симферополь : Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины ; Логос, 2008. – Вып. 10. – 36 с. – (Сер. науч.-метод. изд. «Акад. сравнит. правоведения»).
4. Кашницы И. О сущности права. Исследование / И. Кашницы. – Варшава : Тип. Мед. газ., 1872. – 197 с.
5. Summers R. S. Form and Function in a Legal System: A General Study / Robert S. Summers. – New York : Cambridge University Press, 2006. – 420 p.
6. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – X. : Право, 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – X. : Право, 2008. – 728 с.
7. Егоров А. В. Белорусская правовая система на современной юридической карте мира: Открытая лекция / А. В. Егоров. – Киев ; Львов : ЗУКЦ, 2012. – Вып. 25. – 24 с. – (Сер. науч.-метод. изд. «Акад. сравнит. правоведения»).
8. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов / В. С. Нерсисянц [и др.] ; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М. : НОРМА, 2001. – 832 с.
9. Общая теория государства и права. Академический курс : в 2 т. / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998. – Т. 2: Теория права / В. В. Борисов [и др.]. – 1998. – 656 с.
10. Скаун О. Ф. Правова система – держави, суспільства, регіону, світу? (щодо базових категорій порівняльного правознавства): Відкрита лекція / О. Ф. Скаун. – К. ; X. ; Симферополь : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Логос, 2007. – Вып. 12. – 32 с. – (Сер. науч.-метод. вид. «Акад. порівняльн. правознавства»).
11. Дамирли М. А. Сравнительное правоведение в поисках собственной идентичности: Открытая лекция / А. М. Дамирли. – Киев ; Львов : ЗУКЦ, 2012. – Вып. 28. – 24 с. – (Сер. науч.-метод. изд. «Акад. сравнит. правоведения»).
12. Kenneth C. Bausch. The Emerging Consensus in Social Systems / Kenneth C. Bausch. – Springer Science+Business Media, LLC, 2001. – 419 p.
13. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration / Anthony Giddens. – Polity Press, Cambridge, 1986. – 402 p.
14. Sawyer R. K. Social Emergence Societies as Complex Systems / R. Keith Sawyer. – Cambridge University Press, 2005. – 276 p.
15. The Performance of Social Systems. Perspectives and Problems / Edited by Francisco Parra-Luna. – Springer Science+Business Media, LLC 2000. – 397 p.
16. Kawaguchi K. R. A Social Theory of International Law International Relations as a Complex System / Kazuko R. Kawaguchi. – Springer-Science+Business Media. B. V., 2003. – 317 p.
17. Речицкий В. В. Символическая реальность и право : монография / В. В. Речицкий. – Л. : ВНТЛ-Классика, 2007. – 732 с.
18. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
19. Tamanaha B. Z. Law and society / Brian Z. Tamanaha // Legal Studies Research Paper Series Paper. – 2009. – № 09-0167. – 24 p.
20. Сандеуар П. Структура правовой системы: Государственное право и частное право = Les divisions du droit droit public, droit prive / П. Сандеуар ; Посольство Франции в Москве ; М-во иностр. дел ; Межведом. комиссия по Странам Центральной и Восточной Европы. – М. : Франц. Орг. Технич. Сотрудничества, 1994. – 64 с.
21. Luhmann N. Law as a social system / Niklas Luhmann ; Translated by Klaus A. Ziegert ; Edited by Fatima Kastner, Richard Nobles, David Schiff and Rosamund Ziegert. – Oxford University Press, 2004. – 498 p.

Стаття надійшла до редакції 16.06.2015.

Лукьянов Д. Правовая система как предмет сравнительно-правовых исследований: характеристика согласно теории систем

В статье проанализированы основные положения теории систем с целью их применения для более глубокого раскрытия природы правовой системы. Автор обращается к выяснению взаимосвязи между правовой системой и обществом. В статье приведены такие характеристики правовой системы, как ее символичность, открытость к взаимодействию с окружающей средой, распространение на определенное социальное пространство, которое не обязательно имеет территориальную привязку.

Ключевые слова: правовая система, социальная система, теория систем, правовая система общества, подсистема.

Lukianov D. Legal System as an Object of Comparative Legal Research: According to the System's Theory

The article analyzes the main provisions of the theory of systems for the purpose of their application for disclosure of the nature of the legal system. The author refers to the clarification of the relationship between the legal system and society. System's theory reveals the characteristics of the legal system such as:

- 1) the legal system is a complex social system;
- 2) the relationship between elements of the legal system is natural, but it does not exclude some degree of entropy (uncertainty, disorder);
- 3) it is ontologically open, it exchanges with the environment that surrounds it;
- 4) the main operations which determines the features of the system and ensures its integrity is communication between the actors of this system;
- 5) existence of institutional manifestations ensures stability of relations in time and space;
- 6) it is not uniform, it is no single center of power which represents all other participants of relations;
- 7) it is a symbolic system that corresponds to the reality of the society so close that there is virtually inseparable from it;
- 8) it is associated with a certain space, but space does not necessarily mean a fixed area and not necessarily controlled by the state.

Keywords: legal system, social system, theory of system, legal system of society, subsystem.